IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

GAPNING IFODA MAQSADIGA KO‘RA TURLARI

O‘ralova Feruza
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda xorijiy til ingliz tili yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari, ularning tasniflanish prinsiplari, strukturaviy-semantik va intonatsion xususiyatlari tahlil qilingan. An’anaviy hamda zamonaviy (pragmatik, kommunikativ) tilshunoslik yondashuvlari asosida darak, so‘roq, buyruq va istak gaplarning o‘zaro farqli jihatlari, ularning nutqdagi ko‘rinishlari hamda his-hayajon gaplarning tabiati lisoniy faktlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: gap, ifoda maqsadi, darak gap, so‘roq gap, buyruq gap, istak gap, his-hayajon gap, intonatsiya, pragmatika, kommunikativ sintaksis.

Abstract: This article analyzes the types of sentences in Uzbek linguistics according to their communicative purpose, the principles of their classification, and their structural-semantic and intonational characteristics. Based on traditional and modern linguistic approaches (pragmatic and communicative linguistics), the study examines the distinctive features of declarative, interrogative, imperative, and optative sentences, their manifestations in speech, and the nature of exclamatory sentences through linguistic evidence.

Keywords: sentence, communicative purpose, declarative sentence, interrogative sentence, imperative sentence, optative sentence, exclamatory sentence, intonation, pragmatics, communicative syntax.

Аннотация: В данной статье анализируются типы предложений в узбекском языкознании с точки зрения цели высказывания, принципы их классификации, а также структурно-семантические и интонационные особенности. На основе традиционных и современных (прагматических и коммуникативных) лингвистических подходов рассматриваются отличительные признаки повествовательных, вопросительных, побудительных и желательных предложений, особенности их функционирования в речи, а также природа эмоционально-экспрессивных предложений на основе языковых фактов.

Ключевые слова: предложение, цель высказывания, повествовательное предложение, вопросительное предложение, побудительное предложение, желательное предложение, эмоционально-экспрессивное предложение, интонация, прагматика, коммуникативный синтаксис.

KIRISH

Har qanday tilning bosh kommunikativ va strukturaviy birligi gap hisoblanadi. Insonlar nutqiy faoliyat davomida o‘zaro fikr almashar ekanlar, shunchaki so‘zlarni mexanik ravishda biriktirmaydilar, balki har bir muloqot aktida aniq bir pragmatik va kommunikativ maqsadni ko‘zlaydilar. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra tasniflanishi sintaksis bo‘limining eng qadimgi va shu bilan birga lingvistik paradigmalarning almashinuvi jarayonida doimo yangicha talqin qilinadigan dolzarb mavzularidan biridir.

O‘zbek tilshunosligida gaplarni ifoda maqsadiga ko‘ra guruhlash an’anaviy ravishda maktab darsliklaridan tortib, fundamental akademik grammatikalargacha o‘rganib kelinadi. Biroq bugungi kun tilshunosligi sintaktik birliklarni faqat formal-strukturaviy jihatdan emas,

balki kommunikativ-pragmatik, ya'ni so'zlovchining niyati (allyokutiv maqsad), tinglovchiga ta'siri (perlokutiv effekt) hamda muayyan nutqiy vaziyat kontekstida tadqiq etishni talab qilmoqda. Negaki, til tizimida mavjud bo'lgan lisoniy birliklar nutqiy voqelanish jarayonida o'zining statik holatidan dinamik holatiga o'tadi va natijada gap turlarining o'zaro funksional ko'chishi (transformatsiyasi) yuzaga eladi. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi gap turlarini zamonaviy tilshunoslik prinsiplari asosida chuqur tahlil qilish va ularning o'ziga xos lingvistik tabiatini ochib berish nazarda tutiladi.

MAVZUGIDAGI ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA: O'zbek tilshunosligida gaplarni ifoda maqsadiga ko'ra guruhlarga ajratishda uzoq vaqt davomida rus tilshunosligi an'analari, xususan, V.V. Vinogradov, N.Y. Shvedova kabi olimlarning sintaktik konsepsiyalari yetakchilik qildi. Akademik G'ani Abdurahmonov, professorlar A. G'ulomov, M. Asqarova kabi atoqli o'zbek tilshunoslarining ilmiy ishlarida gaplar asosan to'rtta turga ajratilgan: darak gap, so'roq gap, buyruq gap va istak gap1.

Biroq, keyingi davr ilmiy tadqiqotlarida, xususan, N. Mahmudov va A. Nurmonovlar tomonidan yaratilgan o'zbek tilining nazariy grammatikasida subyektiv munosabat va ifoda maqsadi tushunchalari o'zaro farqlandi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tizimli-strukturaviy tahlil, komponent tahlil hamda funksional-pragmatik yondashuvlardan foydalanildi. Bu metodlar gapning tashqi shakli (grammatik ko'rsatkichlari) va ichki semantikasi (semantiko-pragmatik tuzilishi) o'rtasidagi dialektik aloqani yoritishga imkon beradi.

ASOSIY QISM VA NATIJALAR: O'zbek tili sintaktik tizimida gapning ifoda maqsadiga ko'ra tasnifi bevosita muloqot jarayonining tabiati bilan belgilanadi. Inson nutq so'zlaganda yo axborot beradi, yo axborot so'raydi, yo tinglovchini harakatga undaydi, yoki o'zining ichki niyat va istagini namoyon etadi. Shunga ko'ra, tildagi to'rtta tayanch model shakllangan.

Darak gap (deklarativ gap) – nutqiy muloqotda eng yuqori chastotaga ega bo'lgan, borliqdagi biror voqea-hodisa, belgi, holat yoki harakat haqida ma'lumot beruvchi, xabar qiluvchi gaplardir2.

Darak gaplarning strukturaviy shakllanishida intonatsiya (ohang) birlamchi rol o'ynaydi. Ularning ohangi o'ziga xos pasayuvchi xarakterga ega bo'lib, nutq boshida ovoz toni biroz ko'tariladi va gap oxirida, ko'pincha kesim ustida pasayib, tugallanganlik tusini oladi. Masalan: "Kuzgi yig'im-terim ishlari yakuniga yetdi" gapida mantiqiy tugallanganlik pasayuvchi ohang vositasida reallashgan.

Pragmatik jihatdan yondashganda, darak gap shunchaki neytral axborot berib qolmay, so'zlovchining shu axborotga bo'lgan munosabatini, ya'ni obyektiv va subyektiv modallikni ham ifodalaydi. Modallik ko'rsatkichlari (modal so'zlar va yuklamalar) darak gapning xabardorlik va ishonchlilik darajasini o'zgartiradi. Qiyoslaymiz: "Ertaga ilmiy kengash yig'ilishi o'tkaziladi" (qat'iy tasdiq, obyektiv reallik) – "Ertaga ilmiy kengash yig'ilishi o'tkazilsa kerak" (gipoteza, subyektiv baho). Shunga ko'ra, darak gaplar axborotning ishonchlilik darajasiga ko'ra sof xabar, taxminiy xabar, shubhali xabar kabi mikrosemantik guruhchalarga bo'linadi.

So'roq gap (interrogativ gap) – so'zlovchiga noma'lum bo'lgan axborotni tinglovchidan bilish, aniqlash yoki mavjud ma'lumotning tasdig'ini olish maqsadida aytiladigan sintaktik birlikdir. O'zbek tilida so'roq gaplar shakllanishiga ko'ra uchta asosiy lisoniy vosita yordamida yuzaga keladi:

Birinchidan, so'roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, -ya). Bular orasida -mi yuklamasi umumiy so'roqni shakllantirsa, -chi yuklamasi asosan qiyosiy-dialogik muloqotda, -a/-ya yuklamalari esa

1 G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. – B. 45.

2 Abdurahmonov G'., Rustamov H. O'zbek tilining grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – B. 64.

so‘zlovchining tinglovchidan tasdiq kutish munosabatini ifodalaydi3. Ikkinchidan, so‘roq olmoshlari (kim, nima, qachon, qayerga, qanday, nega, nishon). So‘roq olmoshlari ishtirok etgan gaplarda asosiy mantiqiy urg‘u doimo ushbu olmoshlar zimmasiga tushadi va ular muloqotning maxsus so‘roq turini hosil qiladi. Uchinchidan, sof so‘roq intonatsiyasi. Hech qanday morfologik yoki leksik vositasiz, faqat ovoz tonining keskin ko‘tarilishi orqali darak gap so‘roq gapga aylanadi: “Siz tayyorlanibsiz” (darak) – “Siz tayyorlanibsiz?” (so‘roq).

Zamonaviy nutqiy aktlar nazariyasi doirasida so‘roq gaplarning pragmatik tabiati yanada kengroq namoyon bo‘ladi. Ularni quyidagicha tabiatga ko‘ra tasniflash mumkin:

- Sof so‘roq gaplar: Maqsad haqiqatan ham noma’lum axborotni bilish hisoblanadi (“Yangi darslik qachon nashr etiladi?”).

- Ritorik so‘roq gaplar: Tinglovchidan javob talab qilmaydi, balki fikrning emotsionalligini oshirish, tasdiq yoki inkorni mutloqlashtirish uchun qo‘llanadi (“Ona yurtni sevmaslik mumkinmi?!”).

- Pragmatik ko‘chgan so‘roq gaplar: Tashqi strukturasi so‘roq bo‘lsa-da, ichki maqsadi iltimos, buyruq, taklif yoki g‘azabni ifodalaydi (“Menga yordam bera olmaysizmi?” – mohiyatan iltimos).

Buyruq gap (imperativ gap) – tinglovchini biror ish-harakatni bajarishga yoki bajarmaslikka undash, buyurish, taqiqlash, iltimos qilish yoki maslahat berish maqsadida aytiladigan gaplardir.

Buyruq gaplarning grammatik markazida buyruq-istak maylidagi fe’llar turadi4. Bu fe’llar maxsus shaxs-son qo‘shimchalari (-gin, -sin, -ing, -inglar, -sinlar) orqali so‘zlovchining subyektiv irodasini ifodalaydi. Buyruq gaplarning semantik ko‘lami muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy statusi (statuslar iyerarxiyasi) va ohangga juda bog‘liqdir. Masalan, boshliqning bo‘ysunuvchiga nisbatan aytgan “Hisobotni tezda topshiring!” gapi qat’iy talab, buyruq ma’nosiga ega bo‘lsa, do‘stona munosabatdagi “Keling, birga choy ichaylik” gapi taklif-istak xarakteridadir.

Shunga ko‘ra, buyruq gaplar semantikasida quyidagi qatlamlar farqlanadi: qat’iy buyruq (imperativ), taqiq (prohibitiv), iltimos/o‘tinch (prekativ), nasihat/maslahat (hortativ).

O‘zbek tilshunosligida istak gaplar uzoq vaqt davomida buyruq gaplar bilan qorishtirib, bir guruhda o‘rganildi. Biroq ularning ifoda maqsadi tamoman o‘zgachadir. Buyruq gapda so‘zlovchi tinglovchining harakatini boshqarishga (interaktiv ta’sirga) urunsa, istak gapda o‘zining ichki xohishi, orzu-armonlari, afsuslanishi yoki niyatini (optativ ma’noni) shunchaki bayon qiladi, bunda tinglovchining bevosita harakat bajarishi shart qippi qo‘yilmaydi.

Istak gaplar asosan shart mayli shakli (-sa) va unga birikuvchi yordamchi so‘zlar (edi, qani, ekan, baraka topsin), shuning xohish-istak ma’nosini anglatuvchi leksik birliklar (orzu qilmoq, xohlamoq) yordamida shakllanadi. Masalan: “Qani edi, biz ham bu ilmiy loyihada ishtirok etsak” gapida so‘zlovchining subyektiv istagi ifodalangan. Shuningdek, xalq nutqida, etnografik muloqotda faol qo‘llanadigan olqishlar, duolar va qarg‘ishlar ham istak gaplarning barqaror, kliplashgan shakllari hisoblanadi (“Yuzingiz yorug‘ bo‘lsin!”, “Umringizdan baraka toping!”).

Zamonaviy kommunikativ va funksional sintaksis talablariga ko‘ra, his-hayajon gaplar (eksklamativ gaplar) alohida mustaqil maqsad turi sifatida e’tirof etilmaydi. Buning fundamental sababi shundaki, har qanday darak, so‘roq, buyruq yoki istak gap kuchli tuyg‘u (shodlik, g‘azab, taajjub, qo‘rquv, nafrat) bilan aytilsa, emotsional modifikatsiyaga uchrab, his-hayajon gapga aylanishi mumkin.

His-hayajon gaplar nutqda maxsus leksik-grammatik vositalar: undovlar (oh, eh, voy, e-ha, urra), kuchaytiruvchi yuklamalar va so‘zlar (naqadar, naq, axir, -da, na) hamda yuksak va

3 O‘sha asar, B. 69.

4 G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – B. 54.

to‘lqinlanuvchi o‘ziga xos intonatsiya orqali ajralib turadi. Yozuvda bunday gaplar oxiriga undov belgisi (!) yoki so‘roq-undov birlashmasi (?!) qo‘yiladi.

Gap turlarining neytral holatdan ekspressiv (his-hayajonli) holatga o‘tish qonuniyatlarini va ularning tagma’nosida aks etuvchi tuyg‘ularni quyidagi tizimli jadval orqali kuzatishimiz mumkin:

Birlamchi gap turi va uning neytral shakli	Transformatsiyalashgan ekspressiv (his-hayajonli) shakli	Modallikda aks etgan subyektiv tuyg‘u
Darak gap: Bugun havo juda chiroyli.	Bugun havo naqadar go‘zal-a!	Hayrat, estetik zavqlanish
So‘roq gap: Sen ham shu yerda edingmi?	Oho, sen ham shu yerdaymiding?!	Taajjub, kutilmagan shodlik
Buyruq gap: Vazifani o‘z vaqtida bajar.	Hoziroq vazifani o‘z vaqtida bajar!	G‘azab, qat’iy talab va tahdid
Istak gap: Tezroq bahor kelsa edi.	Oh, tezroq bahor kelsa edi!	Sog‘inch, kuchli intizorlik

Ushbu jadval tahlilidan ko‘rinadiki, his-hayajonlilik gapning alohida to‘rtinchi yoki beshinchi turi emas, balki tayanch to‘rtta gap turining ustiga quriladigan supersegment (intonatsion-semantik) qatlamdir. U gapning asosiy kommunikativ funksiyasini yo‘qotmagan holda, unga emotsional-ekspressiv bo‘yoq beradi.

XULOSA

Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarini o‘rganish lisoniy shakl va mazmun dialektikasini, til va nutq munosabatini tushunishda fundamental o‘rin tutadi. Olib borilgan nazariy-praktik tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

An’anaviy grammatikadagi to‘rtta asosiy tur (darak, so‘roq, buyruq, istak) o‘zbek tili tizimida mukammal shakllangan va ularning har biri o‘ziga xos grammatik (mayl shakllari, yuklamalar, olmoshlar), leksik va intonatsion ko‘rsatkichlariga ega.

His-hayajon gaplar ifoda maqsadiga ko‘ra mustaqil tur bo‘lmay, balki asosiy gap turlarining emotsional-ekspressiv varianti, nutqiy modifikatsiyasidir.

Zamonaviy jonli muloqot tizimida gap turlarining funksional ko‘chishi (sintaktik transpozitsiya) juda faol kuzatiladi. Masalan, tashqi so‘roq shakli ichki buyruq yoki inkor ma’nosini ifodalab keladi. Bu holat sintaksisni pragmatika, nutqiy aktlar nazariyasi va diskurs kontekstida yanada chuqurroq tadqiq etish zaruratini belgilaydi.

Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar kelajakda o‘zbek tili milliy korpusini boyitish, kompyuter tilshunosligi, sun’iy intellekt tizimlarida matn ohangini va muloqot motivini to‘g‘ri tahlil qilish (NLP – Natural Language Processing) kabi zamonaviy va amaliy masalalarda fundamental lisoniy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov H. O‘zbek tilining grammatikasi (Sintaksis): Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 216 b.
2. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Sintaksis (Pedagogika institutlari talabalari uchun). – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.

4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi: Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. [va boshq.]. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010. – 414 b.